

ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ П.СКОРОПАДСЬКОГО

А. СИДОРЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Анотація

У статті досліджується становлення Збройних Сил Української Держави у 1918 р. На основі джерельних та історіографічних даних аналізуються плани гетьмана П.Скоропадського щодо вирішення військового питання, визначається роль німецько-австрійського командування, взаємозв'язки тогочасних військових формувань з керівництвом Української Держави, їх участь у антигетьманському повстанні.

Ключові слова: військова політика, Гетьманат, П.Скоропадський, Збройні Сили.

Аннотация

В статье исследуется становление Вооруженных Сил Украинской Державы в 1918 г. На основании источниковых и историографических данных анализируются планы гетмана П.Скоропадского относительно решения военного вопроса, определяется роль германско-австрийского командования, взаимоотношения тогдашних военных формирований с руководством Украинской Державы, их участие в антигетманском восстании.

Ключевые слова: военная политика, Гетманат, П.Скоропадский, Вооруженные Силы.

Summary

The article examines the formation of the Armed Forces of the Ukrainian State in 1918. Based on the data source and historiographical analyzes Hetman Skoropadsky plans to address military issues, defines the role of the German-Austrian Command, military forces of contemporary relationships with the leadership of the Ukrainian state, their participation in antyhetmanskomu uprising.

Key words: military policy, Hetmanat, P.Skoropadsky, Armed Forces.

Утвердження української державності в 1917–1921 рр. мало величезне значення для українства впродовж усього ХХ століття. Саме цей період сприяв народженню таких утворень, як УНР і Гетьманат, що після згорання національно-визвольних змагань переформатувалися в унерівський та гетьманський шляхи становлення України відповідно. Перший з них ґрунтувався на досить популярних (точніше сказати, розпропагованих) у ХХ столітті соціалістичних ідеях, котрі тісно перепліталися з націонал-демократичною риторикою, другий – на історичних зв'язках з Козацькою державою (Гетьманщиною, створеною Б.Хмельницьким), консервативній суспільно-політичній концепції, традиціоналістичних принципах. Безумовно, що такі різні за змістом варіанти державотворення не могли співіснувати мирно, або, тим більше, йти на об'єднання. Вже еміграційна діяльність представників гетьманського та унерівського таборів характеризувалася досить різною критикою одне одного, нерідко вкрай суб'єктивною і деструктивною¹.

Зі здобуттям Україною незалежності в 1991 році тематика подій 1917–1921 рр. перейшла більшою мірою в конкретно наукову історичну площину, проте і там не втратила характерної гостроти. При цьому варто зазначити, що якщо внесок УНР у державотворення було зафіксовано «на офіційному рівні» політики (передача її останнім президентом у вигнанні М.Плав'юком символів влади українському керівництву) і науки, то ставлення до Гетьманату П.Скоропадського серед деяких вітчизняних дослідників є не зовсім однозначним. По суті, вони нерідко повторюють попередні штампи, дещо змінивши лише ідеологічне забарвлення. Зокрема,

В.Солдатенко неодноразово підкреслював «антинародний, антинаціональний і антидемократичний характер Української Держави», ігноруючи її здобутки в галузі приєднання українських етнічних територій, дипломатії, оборони, розвитку культури, науки та освіти. Загалом же можна простежити, що ця критика виходить з доволі суб'єктивних позицій «класовості» (як, утім, і сама оцінка революційних подій 1917–1921 рр.) й апріорі негативно оцінює будь-що, що ставало на заваді вседозволеності «пролетарських мас»². Окрім того, деякі дослідники нерідко безапеляційно ставлять під сумнів український консервативно-монархічний концепт влади взагалі, заявляючи, що Україні «він був не властивий», ігноруючи при цьому важливі сторінки української історії. Саме тому звернення до історії Другого Гетьманату нині вкрай важливе, оскільки визначивши його внесок у процеси державотворення, можна з якісно інших, консервативно-традиціоналістичних позицій проаналізувати поступ українського державотворення взагалі.

У рамках дослідження Української Держави одним з найважливіших питань є питання військового будівництва. Свою актуальність воно підсилило і на тлі останніх подій на східних територіях України, в котрих відгукується боротьба 1917–1921 років. Окрім того, військова політика Української Держави сама по собі викликала досить антагоністичні оцінки вже своїх сучасників. Зокрема Д.Дорошенко – один з міністрів уряду Гетьманату, а згодом – учасник гетьманського руху за межами України – зазначав, що П.Скоропадський спочатку планував створити невелику, проте повністю боєздатну армію, яку потім можна буде розширити за узгодженістю з австро-німецьким командуванням, однак командування тривалий час противилося розбудові українських збройних сил, і це стало однією з причин краху військової політики гетьмана³. О.Удовиченко, військовий діяч часів Гетьманату й УНР, виходив з подібних позицій, підкреслюючи, що П.Скоропадський мав широкі плани у сфері військового будівництва, проте їх здійснення гальмувала німецька армія, а існуючі на момент утвердження Української Держави збройні формування спершу підтримали гетьмана, проте згодом були розчаровані його національною політикою й окремими соціальними проблемами та поступово перейшли до протилежного табору⁴. С.Шевчук, високо оцінюючи військову політику Скоропадського та порівнюючи її з відповідною роботою керівництва Центральної Ради, досить гостро засуджував у цьому плані антигетьманське повстання Директорії⁵. Водночас негативно характеризував мілітарні перетворення Гетьманату С.Ріпський, підкреслюючи великий вплив російських офіцерських кіл та розглядаючи федеративну грамоту П.Скоропадського як крок до відновлення великодержавної Росії⁶. З подібних позицій виходив і Є.Коновалець, підкреслюючи дисонанс позитивних державницьких намірів гетьмана та проросійської орієнтації його оточення, котра призвела до напружених стосунків із формуванням Січових Стрільців та підштовхнула останніх на листопадове повстання⁷.

У сучасній українській історичній науці, починаючи з 1990-х рр., питання військової політики Української Держави також викликає досить різноманітні судження. Зокрема, А.Папікян виступив з тезою, що гетьман готувався створити регулярну національну армію, котра б зуміла надійно захистити державу і виправити в цьому плані помилки Центральної Ради, однак позиція німецько-австрійського керівництва стала на заваді, і ті збройні формування, котрі все ж вдалося створити, ситуацію з часом не виправили⁸. На противагу такому твердженню С.Литвин заявляв, що Гетьманат взагалі нічого надмірного у військовому питанні не здійснив, а керувався лише готовими планами Центральної Ради, розробленими у березні-квітні 1918 р.⁹ Загалом же варто зазначити, що у П.Скоропадського існували плани щодо створення потужної армії, оснащеної прогресивною на той час технікою, і вони, як мінімум, позитивно виділялися на тлі пацифістської демагогії діячів Центральної Ради, а як максимум – свідчили про далекоглядні наміри гетьмана, проявляли в ньому колишнього успішного генерала, що більш ніж тверезо оцінював ситуацію, в якій перебувала держава. Водночас ґрунтовна військова

доктрина П.Скоропадського на шляху до своєї практичної реалізації стикалася з багатьма труднощами – протидією соціалістичної опозиції, суперечливим німецько-австрійським чинником та й простим браком часу. Зрештою, антигетьманське повстання продемонструвало певні прорахунки мілітарної політики Української Держави, ненадійність багатьох збройних формувань, котрі під час боїв були розбиті або ж взагалі перейшли на бік Директорії. Власне тому метою даного дослідження є визначення розбіжностей між військовими планами гетьмана та історичними реаліями, котрі завадили їх вирішенню, з'ясування ролі німецько-австрійського (передусім німецького) чинника в розв'язанні питань побудови українського війська, роз'яснення позицій тих мілітарних частин, котрі, формуючись першочергово як бойові підрозділи Української Держави, взяли участь в антигетьманському повстанні.

Центральна Рада та її уряд, котрі передували П.Скоропадському, до вирішення військового питання ставилися більш ніж прохолодно. Досить характерними в цьому плані були заяви В.Винниченка про необхідність «знищення всяких постійних армій», оскільки «соціал-демократам армії не треба»¹⁰. Така риторика, безумовно, виходила з ідеологічних поглядів тодішніх українських соціалістів і нічого спільного з реальними державницькими кроками не мала. Власне тому каталізатором військового руху доби Центральної Ради й став не представник її керівних органів, а фактично опозиціонер і «самостійник» Микола Міхновський. Саме він ініціював створення Українського військового клубу імені Павла Полуботка, виступав з позицій розробки потужної української мілітарної сили, котра б допомогла в подальшому утвердити державність, активно сприяв розбудові українського полку імені Богдана Хмельницького. Така діяльність одразу ж наштовхнулася на спротив лідерів УНР, котрі свідомо не хотіли здійснення планів щодо національної армії, бо це, нібито, йшло в розріз з «позиціями революції». Варто підкреслити, що з абсолютно схожими аргументами виступали і такі російські радикальні організації, як ради робітничих і солдатських депутатів, котрі вбачали у формуванні українського полку «загрозу революційному фронту» (тоді як той же генерал Брусілов зрештою схвалив дані реформи)¹¹.

Аналізуючи військове будівництво доби Центральної Ради, Д.Дорошенко досить аргументовано зазначав, що В.Винниченко буквально «з ненавистю ставився до армії», а в своїх статтях у «Робітничій газеті» висміював як спроби мілітаризації, так і пробудження під час цих подій історичних традицій¹². Фактично військовий рух майже з самого початку свого розвитку був поділений на два табори, котрі відповідно уособлювали М.Міхновський та В.Винниченко. При цьому соціалістичне керівництво УНР доклало достатньо зусиль, аби зменшити вплив у мілітарній галузі М.Міхновського як «ідеологічно ворожого», а згодом, після невдалої спроби проголошення повної незалежності України полуботківцями, взагалі відправити його на Румунський фронт. Подібна ситуація відбувалася і з П.Скоропадським, на той момент командуючим I Українським корпусом, сформованим на основі 34-го армійського корпусу в рамках «українізації» армії. Генеральний Секретаріат поставився до талановитого генерала з упередженням і суб'єктивним «соціально-класовим» підходом, відверто демонструючи незацікавленість в його персоні. Наприкінці листопада 1917 р. П.Скоропадський зумів силами свого підрозділу роззброїти наступаючий на Київ збільшований 2-й гвардійський корпус, однак замість вдячності підозра з боку лідерів УНР щодо нього лише посилювалася – великий землевласник, аристократ, шанований військовий був для соціалістів потенційно «контрреволюційним», а отже, і ворожим. Зрештою, Скоропадський через суперечності з військовим міністерством УНР покинув пост командуючого корпусом, що призвело до падіння дисципліни і подальшого морального розкладу бійців цієї частини під час бойових дій¹³. Можна припустити, що саме занепад армії під впливом демагогії соціалістів з Центральної Ради і був одним з поштовхів, що спонукали колишнього вдалого генерала до рішучих дій і зрештою вивели його на гетьманство.

Попри загальну «антимілітарність» керівництва УНР, певні кроки (втім, досить незначні) щодо розбудови армії все ж були зроблені. Зокрема, відбулась українізація 2-ї Київської школи прапорщиків, що на вересень 1917 р. нараховувала 75 військових-українців. Створювалися окремі частини у тилових гарнізонах (зокрема, в Одесі сформовано Перший Гайдамацький курінь)¹⁴. Іншим досить цінним кроком була розбудова Вільного Козацтва, що уже у своїй назві відроджувало певну історичну тяглість щодо колишніх українських військових формувань. З'явилося воно в березні 1917 р. на Звенигородщині за ініціативи С.Гризла та Н.Смоктія та вже до літа того ж року включало в себе кілька кошів. 16–17 жовтня 1917 р. Вільне Козацтво провело офіційний з'їзд у Чигирині, на якому в присутності 2000 делегатів від Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини й Кубані обрало Генеральну Раду та почесного отамана – генерала П.Скоропадського¹⁵.

Загалом на жовтень 1917 р. українську армію склали І Український корпус під командуванням Скоропадського, дві піші дивізії з 8 полків, один кінний полк у Києві, піхотна юнацька школа, автопанцерний дивізіон; крім того, формувалися кілька батареїв і окремі збройні загони¹⁶. Їх загальна чисельність у дослідженнях й матеріалах подається досить різною – зокрема, О.Удовиченко наголошував на кількості в 60 тис. солдат, за заявами ж С.Петлюри представникам дипломатичної місії Антанти, в листопаді 1917 р. під керівництвом Генерального Секретаріату перебувало близько 70 тис. бійців¹⁷. У той же час разом з українськими силами на Південно-Західному й Румунському фронтах та в тилових гарнізонах число військових доходило аж до 400 тис. За даними В.Солдатенка, ця кількість на листопад-грудень 1917 р. перебільшувала прихильників радянської влади у 10–12 разів¹⁸.

Логічним у такому разі є з'ясування причин поразки українських сил під час більшовицького наступу на початку 1918 р. Першою з них можна назвати вищезгадану відверту незацікавленість більшої частини керівництва УНР у створенні не лише кількісно значимої, а й якісно потужної армії. Проявлялося це як у соціалістичній демагогії про «єдиний революційний фронт», «непотрібність війська соціал-демократам», так і в конкретних вчинках, котрі можна віднести до прямого саботажу військового будівництва. Зокрема, Генеральний Військовий Секретаріат тривалий час ігнорував запити командира І Українського корпусу П.Скоропадського щодо укомплектування цієї частини матеріальними ресурсами – теплим одягом, чоботами, грубками для обігріву і т.ін., знову ж таки виходячи із суб'єктивного ставлення до особи генерала¹⁹. З аналогічними підозрами у «поміщицько-буржуазних» переконаннях поставилися до пропозиції В.Липинського сформувати ефективну кавалерійську частину на його ж власний кошт, відповівши відмовою; постійний тиск упередженості відчували на собі генерали О.Греков, В.Кирей, К.Прісовський²⁰. Ще одним промовистим фактом є матеріали «Робітничої газети» за 23 листопада 1917 р., котрі цитує у своїй праці Р.Млиновецький: «Народ український не є однорідною масою, і серед нього існує невелика група людей, інтереси якої протилежні інтересам української демократії... Ця купка буржуазії української... хоче бути повним хазяїном у народжуючійся Україні... Ось чому... цій купці живучої у нас буржуазії такі милі й близькі гасла відокремлення України в незалежну самостійну державу...»²¹. Ці матеріали, по суті, свідчать про винятково «соціалістичну» призму державотворчих прагнень більшості (якщо не всього) керівництва УНР (і відповідно до риторики, з як такою державницькою політикою мають мало спільного). Той самий В.Винниченко, керуючись передусім цими вкрай суб'єктивними ідеологічними поглядами, ініціював з 10 грудня 1917 р. переговори з Раднаркомом у питаннях налагодження відносин, паралельно звинувачуючи С.Петлюру у негнучкій політиці й бажанні дати більшовикам збройну відсіч – це тоді, коли Радянська Росія почала фактичну війну проти України²².

Друга причина поразки українських сил, котра логічно витікає з першої, – сильна деморалізація багатьох збройних частин та посилення в них більшовицького впливу.

Так, наприклад, 2-ий гвардійський корпус в результаті агітації Є.Бош та її однопартійців повністю перейшов на радянську сторону та готувався до походу на Київ, щоб скинути Центральну Раду (зупинити його, як уже зазначалося, вдалося лише I Українському корпусу під керівництвом П.Скоропадського)²³. Це військове формування «відзначилося» ще в жовтні 1917 р., про що П.Скоропадський зазначав у своїх спогадах: «... 2-ий Гвардійський корпус зі страшними грабунками, знищуючи всі поміщицькі маєтки вогнем і мечем, пройшов із фронту через усю Подільську губернію. Відомості про масові безчинства, які творили частини, що входили до складу даного корпусу, я не знаю, яким чином, доходили до відомості моїх полків, і головне, що їх цікавило в цих відомостях, це грабежі винокурних заводів»²⁴. Більшовизації й деградації збройних формувань нерідко сприяли дії Центральної Ради. Так, наприклад, її представники намагалися призначати у повітових центрах «партійно надійних» комісарів, проте ті нерідко переходили на бік більшовиків. Характерний приклад: коли в Гадячі стало відомо про наступ на місто більшовицької частини, то місцева молодь збиралася збройно оборонятися, проте призначений Центральною Радою повітовий комісар сам оголосив себе більшовиком і сприяв здачі цього населеного пункту противнику²⁵. Подібним негативним чином проявив себе і М.Порш, військовий міністр УНР, котрий 17 січня 1918 р. видав декрет про демобілізацію армії (саме в розпалі війни з Радянською Росією) і цим зумовив фактичний розпуск значної кількості сил²⁶. Таким чином, вищезгадані причини призвели до програшу Центральної Ради у першій війні з Радянською Росією, продемонструвавши численні недоліки її військової політики і практики.

Після повернення керівництва Центральної Ради у березні 1918 р., його підхід до творення Збройних Сил значно змінився. Ще під час спільного німецько-українського походу для звільнення території від більшовиків гарно зарекомендувала себе Запорізька дивізія під командуванням полковника З.Натієва, котра на той момент налічувала до 6 тис. багнетів. Разом з кінним полком у 500 шабель і кількома батареями вона з 4 березня почала дії на фронті біля м. Яготина²⁷. Власне дивізія складалася з I Запорізького полку ім. Дорошенка, II Запорізького пішого полку, III Гайдамацького пішого полку, гарматного запорізького полку, кінного полку ім. К.Гордієнка, інженерного полку й панцирного дивізіону. Згодом, після зростання чисельності дивізії, її реорганізували у корпус. До З.Натієва дивізію очолювали генерал Прісовський (який керував нею ще як «Запорізьким Загоном» і згодом був усунутий з посади через недовіру уряду) та капітан Шинкар (також усунутий через конфронтації із складом дивізії)²⁸. Крім цієї збройної частини, значний внесок у відвоювання українських земель у березні 1918 р. зробили Січові Стрільці. Вони, зокрема, разом із Гайдамацьким Кошем 3 березня увійшли до звільненого Києва. Після повного відновлення влади УНР Стрільці поступово влилися в її загальновійськову систему. На квітень 1918 р. у Києві перебував піший полк Січових Стрільців у складі трьох куренів по 4 сотні кожен під загальним керівництвом полковника Є.Коновальця²⁹.

Значущою збройною одиницею мали стати дві Сині дивізії (Синьожупанників), що формувалися з колишніх українських військовополонених у Німеччині завдяки діяльності Союзу визволення України та німецько-українським домовленостям у рамках Берестейського договору. Кожна дивізія складалася з 4 піхотних і одного гарматного полку, сумарна кількість солдат яких становила 6 тис. осіб. Першу дивізію очолив генерал В.Зелінський, другу – полковник Пухтаєвич³⁰. Д.Дорошенко залишив у своїх мемуарах згадки, що керівництво УНР поставилося з підкресленою прохолодою як до німецьких союзницьких військ загалом, так і до синьожупанних частин зокрема: «Взагалі в офіціальних українських сферах приймали німців дуже сухо, як окупантів, а не союзників. Ніхто не дбав про якесь зближення, товариські сходи, інформацію... Ця сухість і холодність відносин виявилась і при зустрічі дивізії синьожупанників, яка прибула до Києва... Ніхто не зацікавився гостями, ніхто не запросив

їх на якесь прийняття, взагалі ніхто не зацікавився нашими козаками»³¹. Представники військового міністерства не надавали синьожупанникам платні та провізії, а міністр О.Жуківський заявляв, що «у нас буде швейцарська система, тобто без всяких корпусів, без армії, а тільки міліція»³². Повторювалася, по суті, ситуація 1917 р. – небажання створювати потужні Збройні Сили й підозра вже наявних формувань у «контрреволюційності». В результаті Синьожупанники підлягали розформуванню.

Попри вищезгадані колізії, в березні 1918 р. керівник Генерального Штабу полковник О.Сливинський все ж розпочав проектування майбутньої армії. За проектом, територія України поділялася на 8 корпусних округів (Волинський, Подільський, Херсонський, Київський, Чернігівський, Полтавський, Харківський і Катеринославський; у перспективі ще Поліський та Донецький), встановлювався склад армійського корпусу (штаб, кінний полк, дві піші дивізії, бригада важкої артилерії, курінь зв'язку, інженерний курінь, дві залізничні сотні, автоброньований дивізіон, санітарний курінь)³³. Таким чином, на момент проголошення Української Держави Збройні Сили перебували все ще у стані формування. Необхідно було завершити цей процес, підключаючи вже наявні військові частини, перевести його на практичні рейки.

П.Скоропадський одразу ж поставив військове питання в розряд пріоритетних. Зокрема, вже в гетьманських законах про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р. зазначалося, що «Гетьман є верховний воєвода Української армії і фльоти», а «захист вітчизни є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави»³⁴. Останнім твердженням нове керівництво, ймовірно, намагалося підняти престиж Збройних Сил, задекларувати їх значення для існування державного організму. Крім цього, необхідно було зважати на присутність німецько-австрійських військ, керівництво яких мало вплив на політичні кроки гетьмана. Зокрема, ще під час переговорів П.Скоропадського з німецьким командуванням 24 квітня 1918 р. – до проголошення Гетьманату – воно було поставлено перед фактом, що на перших порах велика українська армія не буде створюватися, а всі питання відносно збройних формувань вирішуватимуться за узгодженням з німцями³⁵. Сам гетьман пізніше зазначав з цього приводу: «При першій моїй розмові про формування армії, генерал Гренер сказав мені: «До чого Вам армія? Ми знаходимось тут, нічого противного Вашому уряду всередині країни ми не дозволимо... Створіть собі невеликий загін у дві тисячі чоловік для підтримки порядку у Києві і для охорони Вас особисто». Мене це дуже збентежило. В той час у мене з німцями були досить порядні офіційні стосунки, проте, напевно, довіри було мало»³⁶. Загалом питання взаємодії П.Скоропадського й німецького командування відносно будівництва армії є дискусійним і викликає у вітчизняній історіографії досить різні судження. Так, наприклад, Б.Якимович зазначає, що організація українських Збройних Сил відбувалася «попри спротив німецьких та австрійських окупантів»³⁷. З аналогічним судженням виступає й А.Папкіян, вказуючи, що «гетьман організовує роботу з формування регулярної національної армії, але окупаційні власті не давали згоди на те, щоб справа зрушила з місця. Їм було вигідно, щоб Україна платила за «послуги» німецьким і австрійським військам, а не утворювала власні Збройні Сили»³⁸. Водночас М.Держалюк має інший погляд, вважаючи, що сама ідея створення кадрової армії в Україні позитивно сприймалася німецько-австрійським командуванням, проте союзники прагнули не квапити цей процес, аби не створити «ненадійних військ, що могли повернути й проти них»³⁹. Проаналізувавши вищевказані позиції, можна припустити, що керівництво німецької й австро-угорської армій, які перебували на той час в Україні, загалом з недовірою ставилося до будівництва українських збройних частин, можливо, вбачаючи у них потенційного противника, проте не відкидало ймовірності з часом сприяти створенню повноцінної української армії (особливо, коли під час Першої світової загострилися бої на Західному фронті і з'явилася необхідність перекинути туди німецькі

частини зі Сходу). Водночас чинник перебування в Україні іноземної армії тривалий час гальмуватиме процеси побудови гетьманських мілітарних сил, аж поки у вересні 1918 р. П.Скоропадський не відвідає з візитом кайзера Вільгельма II, аби вирішити це питання⁴⁰.

Попри всі суперечності, в складі Ради Міністрів Української Держави було створено військове міністерство, котре почало досить інтенсивну підготовку до подальшої розбудови регулярної армії. З 21 травня його очолив генерал-лейтенант О.Рогоза, котрий з усіх представників українського генералітету найбільше опікувався розбудовою регулярної армії Української Держави, реорганізував Генеральний Штаб, сприяв створенню військових навчальних закладів при Генштабі, залучав до роботи фахівців (С.Дельвіга, М.Юнакова та ін.)⁴¹. На чолі Генерального Штабу перебував полковник О.Сливинський, призначений ще за часів УНР. Обидві ці установи одразу ж почали плідну діяльність і вже на кінець травня 1918 р. представили законопроект про загальні підстави військової служби. За документом, основним завданням армії передбачалася охорона держави від зовнішніх ворогів і підтримка внутрішньодержавного ладу; подавалася структура військових чинів, визначалися їхні обов'язки, можливі дисциплінарні стягнення за невиконання цих обов'язків та ін.⁴² Крім цього, мілітарне керівництво Гетьманату неодноразово підкреслювало необхідність аполітичності майбутніх регулярних військовослужбовців, особливу роль відводило питанням дисципліни й військової підготовки солдатів. На таку позицію, безумовно, вплинув досвід Центральної Ради, коли армія, піддавшись більшовицькій політичній агітації, фактично була розкладена, не проявляла належної зібраності й дисциплінованості.

Німецьке командування наполягало на повній демобілізації збройних формувань доби Центральної Ради, зазначаючи, що таким чином з військової служби будуть усунені елементи, потенційно опозиційні гетьманському режиму. Цю логіку воно демонструвало й при роззброєнні Синьожупанної дивізії напередодні встановлення нової влади⁴³ (заради об'єктивності варто, щоправда, зазначити, що розформування синьожупанників було й у планах військових Центральної Ради, про що вже зазначалося). Можна двояко розцінити таку політику німців, припускаючи, що за запевненнями у допомозі подальшому створенню вірній гетьману армії ховалася мета завадити появі взагалі будь-яких серйозних українських мілітарних сил. Водночас прагнення до очищення військових структур від представників попередньої влади були притаманні й гетьманській адміністрації. На це вказує, наприклад, Наказ Військової Офіції (Військового міністерства) Української Держави від 23 травня 1918 р. №180: «Вжити всіх заходів до приведення в повний порядок сотень, що сформовані при Губерніальних та Повітових Комендантах. Весь непотрібний елемент усунути негайно. Більше користі буде від малої по кількості, але міцної дисципліною частини»⁴⁴. Отже, військове керівництво було зацікавлене у виключенні зі своїх лав неоднозначних осіб (це при тому, що в губерніях й повітах відчувався брак українських військовослужбовців), керуючись принципом якості, а не кількості. Крім того, існувала необхідність якимось чином обґрунтувати, «легітимізувати» існування власне військових структур перед німецьким командуванням (оскільки воно, перебираючи на себе захист Української Держави від зовнішніх ворогів, могло порушити питання про їх доцільність). Тому зазначалося, що вони будуть використовуватися передусім для підтримки внутрішнього ладу, тобто мати «поліційні» функції. Характерним є Наказ Військової Офіції Української Держави від 15 травня 1918 р. №159: «Влада Губерніальних і Повітових Комендантів утворюється... для допомоги громадянській владі (губернським і повітовим старостам) у випадках необхідності подавлення анархії і бешкетів»⁴⁵. З нього випливає необхідність існування поряд з цивільною владою представників армії заради наведення порядку й попередження свавілля.

Серед вищих військових органів основну роботу виконували Генеральний і Головний штаби. Генеральний штаб також очолював полковник Сливинський, його помічником був

полковник Какурін. У червні 1918 р. штаб реорганізовано таким чином: перше генерал-квартирмейстерство з оперативним, розвідувальним, топографічним, закордонним відділеннями та відділенням зв'язку (очолив генерал Дроздовський); друге генерал-квартирмейстерство з відділеннями мобілізаційним, організації війська та головної шкільної управи (очолив генерал Прохорович); залізничне відділення, інспектура артилерії, військово-технічна інспектура та інспектура повітряних сил (підпорядковувалися безпосередньо начальнику штабу)⁴⁶. На фоні цього створювалося й юридичне підґрунтя Збройних Сил, яке визначало особливості їх існування, міжстатутні відносини серед військовослужбовців, характер відповідальності військовослужбовців за проступки. Зокрема, в Наказі Армії Української Держави від 30 травня 1918 р. по Головному Управлінню Військово-Судових Справ (№184) зазначалося: «Війському суду підлягають у порядку звичайної підсудності: військові за всі злочини, зазначені в Війському Уставі про кари, й за ті з зазначених в загальних карних законах службових злочинів, які порушують обов'язки по службі військовій. Приватні особи у тих випадках, коли вони разом з військовими брали участь у виконанні ними злочинів по службі військовій»⁴⁷. З документа видно, що військово-судова система могла підпорядковувати собі й цивільних осіб та посідала важливе місце в державних органах юстиції.

24 липня було зроблено новий крок у розбудові майбутнього війська – Рада Міністрів ухвалила Закон про загальний військовий обов'язок та затвердила розроблений Генштабом план організації армії. За ним Збройні Сили мали складатися з 8 армійських корпусів (комплектувалися територіальним методом і відповідали 8 військовим округам: I – Волинському, II – Подільському, III – Одеському, IV – Київському, V – Чернігівському, VI – Полтавському, VII – Харківському і VIII – Катеринославському; кожен корпус складався з двох піхотних дивізій, двох бригад польових гармат, однієї бригади важких гармат, одного корпусного кінного полку, чотирьох автопанцерних та радіотелеграфічних сотень, повітряного полку, двох залізничних сотень технічного та санітарного куренів), гвардійської сердюцької дивізії, окремої таврійської пішої бригади, 4 кавалерійських дивізій, окремої кавалерійської бригади, 2 батальйонів понтонерів, 3 бригад важкої артилерії, 3 повітряних інспектур, 2 інспектур повітроплавних балонів, ескадрильї великих аеропланів, повітряної школи, залізничної бригади, 108 повітряних комендатур, 9 інспектур кінного ремонту, 8 ремонтних депо, штабного кавалерійського полку, 4 запасних кавалерійських полків і 108 повітових комендатур. Передбачалися також військова академія з трирічним навчанням, 4 кадетські школи, 2 військові школи старшин для піхоти, по одній школі для кінноти, артилерії та технічної служби⁴⁸. Тривалість служби у піхоті встановлювалася у 2 роки, в артилерії та кінноті – 3 роки, у флоті – 4 роки. Кількісно армія мала становити 310 тис. солдатів, з них 291220 – рядових і підстаршин, 14930 – старшин, 175 – генералів, 2975 – військових урядовців. На Збройні Сили з бюджету Української Держави мала виділятися сума в 1 мільярд 254 мільйони карбованців. Визначалися і дати перших призовів – 15 листопада 1918 р. (згодом перенесено на 1 грудня 1918 р.) і 1 березня 1919 р.⁴⁹ У доповнення закону від 24 липня 1 серпня ухвалено закон «Про політично-правове становище служачих військового відомства», який давав роз'яснення стану військовослужбовців у юридичній площині.

Вищезгадані плани будівництва армії були досить значними, проте передбачали розтягнення процесів призову новобранців, формування корпусної структури та ін. За цих умов практична поява війська з теоретичних розробок відходила на рубіж 1918–1919 рр., а до цього функції захисту Української Держави все ще лежали на німецькій армії. Власне існувала також необхідність погодження остаточного вирішення мілітарного питання з Німеччиною. Для цього П.Скоропадський здійснив дипломатичний візит до Берліна, де 6 вересня був прийнятий кайзером. У міжнародній політиці ця подія мала досить серйозне значення, оскільки показувала гетьмана як суверена самостійної держави, демонструвала рівень українсько-німецьких

стосунків. У перемовинах з Вільгельмом II було вирішено, зокрема, що на перших порах українська армія матиме чисельність у 120 тисяч чоловік зі зростанням до 400 тисяч; Німеччина гарантувала цілковите сприяння в цих процесах⁵⁰. Варто зазначити, що подібні запевнення кайзерівського уряду виходили не лише з попередніх обіцянок допомоги відносно Збройних Сил Гетьманату, даних керівництвом союзників у квітні-травні 1918 р., а й з практичних реалій політики. Зокрема, в Німеччині на той час з'явилася нова східна політика, котра передбачала створення в Східній Європі міцних й економічно сильних держав, союзних німцям, аби таким чином послабити Росію⁵¹. За цих умов поява армії Української Держави була навіть сприятливою для союзників, а питання німецько-австрійського чинника, що тривалий час гальмував цю появу, знімалося.

У процесі розробки планів Збройних Сил Гетьманату, котрі, як уже було сказано, передбачали створення основного війська не раніше осені 1918 р., військове міністерство використовувало окремі мілітарні частини, що лишилися ще з часів УНР березня-квітня 1918 р. Передусім це була Запорізька дивізія генерала Натієва, що налічувала в своєму складі приблизно 25 тис. осіб і складалася з двох Запорізьких полків, Гайдамацького полку, полку ім. Богдана Хмельницького, полку ім. Костя Гордієнка та інших достатньо потужних підрозділів. Це формування на момент встановлення гетьманської влади спершу брало участь у відвоюванні Криму, а у травні-червні, після невдач кримської операції, дислокувалося у Мелітопольській і Слов'янській залагах. Стосунки дивізії з новою владою були не зовсім однозначними. З одного боку, отаман Натієв пропонував Генеральному Штабу використати його формування для боротьби зі збройними виступами проти Української Держави, демонструючи цим бажання праці в гетьманських збройних структурах, а з іншого – існували відомості про досить критичні оцінки особовим складом зміни форми державного правління, представники якого зазначали, що «йшли на захист Української Народної Республіки від більшовиків»⁵².

Існували плани розформування дивізії, проте вона була залишена і навіть реорганізована в Перший Запорізький корпус, чому сприяв і сам П.Скоропадський. У своїх спогадах він зазначав, що німці спершу пропонували йому ліквідувати ненадійне в плані лояльності владі військове формування, проте він на це не пішов, бо дивізія була чи не єдиною серйозною силою на той час, і до того ж мала значне матеріальне оснащення, котре самі ж німці могли потім конфіскувати⁵³. За Наказом Військової Офіції Української Держави від 14 травня 1918 р. №148, дивізія Натієва передавалася у підлеглість вищому німецькому командуванню⁵⁴. За узгодженням з ним дивізія (тепер вже Окрема Запорізька) мала розташуватися у два ешелони на рубежах Слов'янськ – Бахмут і Павловськ – Богучар – Валуйки, аби допомагати в придушенні антивладних виступів та запобігати проникненню більшовицьких загонів на територію Гетьманату. Про ефективність Запорізького формування свідчить уже той факт, що Кубанська Рада висувала прохання направити його на Кавказ для боротьби з більшовиками⁵⁵. Згодом цю частину очолив М.Бочковський, котрий велике значення приділяв підтримці дисципліни. Попри це відомості про антигетьманські настрої в дивізії все ще існували, через що час від часу виникала думка щодо її розпуску⁵⁶.

Новим формуванням були Сірожупанники, зібрані за аналогією із Синьожупанниками з українських військовополонених (тільки не в Німеччині, а в Австро-Угорщині). Офіційно їх частина мала назву Першої козацько-стрілецької дивізії й повністю оформилася в червні 1918 р. у Володимирі. Командував Сірожупанниками підполковник Перлик⁵⁷. Їх дивізія складалася з 4-х піхотних полків, гарматного полку і технічної сотні. Після включення Сірожупанників до військової системи Гетьманату вони вирушили на охорону північних кордонів держави в район Стародубщини. Згодом дивізію очолив генерал Сокира-Яхонтов. Починаючи з вересня 1918 р., Сірожупанників почали поступово демобілізувати, тому

до листопада кожен з полків мав не більше, ніж по 100 солдат і 3 старшин (власне тому хоч дивізія і перейшла на бік Директорії під час антигетьманського повстання, проте особливої ролі в ньому не відіграла)⁵⁸.

Складним був процес включення в гетьманську систему Збройних Сил Січових Стрільців. Їх стосунки з новою владою склалися не просто, оскільки Стрільці під час подій 29 квітня 1918 р. проявили себе як прибічники Центральної Ради. Відомо, що вони пропонували роззброїти частини П.Скоропадського, до останнього захищали будинок Ради і навіть готувалися зірвати церемонію проголошення гетьмана на Софіївському майдані⁵⁹. На співробітництво з гетьманським керівництвом Стрільці йти не погодилися, склали зброю і розформувалися. Є.Коновалець з цього приводу згадував: «Гетьман заявив мені, що багато, мовляв, доброго чув про Січових Стрільців, що вже давно хотів бачитись зі мною і т.д. і запропонував мені, щоб Січові Стрільці перейшли в його службу. На це я відповів, що Стрілецьтво є карним військом, яке зробить так, як йому скаже його командування... для Січових Стрільців правовим проводом України була досі Центральна Рада, і Стрілецьке військо не може через ніч переходити з табору до табору, лише тому, що хтось ставить їх перед доконаний силою факт»⁶⁰. Окремі частини Стрілецьтва склали Другий Запорізький піхотний полк. У той же час у липні 1918 р. в стрілецькому середовищі намітилася лінія на союз з гетьманом задля спільної боротьби за українську державність, загрозу якій Стрільці вбачали як у більшовизмі, так і у великодержавних російських колах, котрі тоді активізувалися в Україні. Зокрема, 31 серпня 1918 р. до гетьмана прибула делегація у складі Коновальця, Кучабського, Мельника і Магчака. Вона виступила із заявою про готовність до співробітництва за умов побудови повноцінної держави.

Павло Скоропадський також був зацікавлений у використанні подібної ефективної військової одиниці. Він високо оцінював майстерність Стрільців, передбачав їхню продуктивну боротьбу з більшовицькими частинами, однак у сфері внутрішньої політики ставився з деякою недовірою (напевне, пам'ятаючи події 29 квітня), тому погодився на формування Окремого Загону Січових Стрільців у Білій Церкві, а не в Києві⁶¹. Можна припустити, що рішення гетьмана щодо союзу із Стрільцями сприяла позиція Д.Дорошенка, котрий виступав за їх включення до армії Української Держави. На кінець жовтня 1918 р. полк Січових Стрільців нараховував у своєму складі 59 старшин і 1187 солдатів⁶².

Конкретно гетьманським проектом «особистої гвардії» стала Сердюцька дивізія. Її передбачалося створити з представників заможних верств населення («дітей хліборобів»), котрі б сповідували правоконсервативні погляди і були стійкими до проникнення соціалістичних ідей. Дивізія мала 4 піхотні, легкий гарматний, Сердюцький, Лубенський кінний полки та інженерну сотню, а її командир отримував статус командира корпусу. 14 серпня було затверджено Статут про комплектування війська Сердюків Української Держави й відбування служби в ньому, який, зокрема, регулював особливості набору до дивізії⁶³. На перших етапах свого існування (травень-червень 1918 р.) сердюки були малочисельними і виконували більш церемоніальні функції, однак за достроковим призовом від 18 червня їх кількість мала зрости до 5000 військовослужбовців. Цю елітарну дивізію готували досить відповідально, зокрема проводили двомісячний вишкіл⁶⁴.

Як потенційна військова сила розглядалося козацтво. Павло Скоропадський відводив йому значне місце в державній політиці, розглядаючи Гетьманат як наслідування козацької державності XVII–XVIII ст. Уже у зверненні до військового міністра від 30 травня 1918 р. він зазначав: «... тепер, коли я став Гетьманом всієї України, я вирішив прийняти всі заходи до того, аби козаччина, в яку ввійде цвіт української людності, стала провідником національної ідеї...»⁶⁵. Задля централізації козацького руху попередні вільнокозачі об'єднання розпускалися й реорганізовувалися у загальнодержавне військо. В цих процесах важливу роль відіграло

заможне селянство, котре, на думку гетьмана, мало сприяти перетворенню козацтва на повноцінний привілейований стан, позбавляло доступу до цього прошарку елементів, що симпатизували більшовицьким ідеям⁶⁶.

Сфера військово-козацького руху тісно перепліталася з дипломатичною, оскільки гетьман мав чіткі плани щодо формування федерації з козацькими Доном та Кубанню⁶⁷. 10 серпня 1918 р. до Ради Міністрів був поданий на голосування Закон про відновлення українського козацтва. Він, зокрема, передбачав підпорядкування всього козацтва гетьману, створення Генеральної та місцевої козацьких рад, прописуючи їх повноваження, визначав вступ до козацьких лав добровільним методом, особливості структури (сотня – козацька повітова громада – полк – кіш) та діяльність місцевих осередків⁶⁸. Варто зазначити, що уряд спершу відправляв закон про козацтво на доопрацювання, явно не бажаючи його затвердження, а вже після прийняття (та й то з перевагою в один голос – 6 проти 5) виділив на його реалізацію лише 100 тис. карбованців – суму досить незначну⁶⁹. Крім цього, за Наказом Військової Офіції Української Держави від 7 листопада 1918 р. №674 створювався Окремий Корпус для боротьби з анархією у прикордонній смузі, який підпорядковувався особисто гетьману⁷⁰.

До початку листопада 1918 р. Українська Держава розробляла майбутню регулярну армію, призов до котрої був ще попереду. Наявних військових формувань було недостатньо для ведення можливих боїв і тому все ще простежувалася залежність від сил союзників. Подальші події продемонстрували відверто катастрофічне становище держави: Німеччина, в якій сталася революція, прогнала у війні і була змушена поступово відкликати свою армію з України, а країни Антанти – переможниці – відверто не хотіли визнавати як Гетьманат зокрема (через його германофільську політику), так і українську державність загалом. Дії дипломатів І.Коростовця та О.Шульгина в цьому питанні позитивних результатів не дали⁷¹. Антанта орієнтувалася на відродження єдиної Росії і надавала перевагу зближенню з білогвардійцями-великодержавниками. Крім цього, активізувалися більшовики – зважаючи на зникнення перепони у вигляді міцної німецької армії, вони почали готуватися до наступу на Україну і створили для цього спеціальний Південний фронт під керівництвом генерала П.Ситіна, що складався з 4-х армій.

Як внутрішня опозиція проти гетьманської влади постійно діяв Український Національний Союз під керівництвом соціаліста Винниченка, котрий через Мануїльського та Раковського встановив стосунки з радянським урядом і посилено готувався до повстання⁷². УНС намагався перетягнути на свій бік окремі військові частини, зокрема Січових Стрільців. Уже 13 листопада на таємному засіданні було обрано склад Директорії й остаточно вирішено розпочати повстання силами Січових Стрільців. Тоді ж уряд більшовиків оголосив про розрив Берестейської угоди. Німецька армія вже не могла втрутитися у ситуацію, власні українські Збройні Сили були на стадії формування⁷³. За всіх вищезгаданих умов, зважаючи на високу ймовірність війни з більшовиками і розуміючи, що підтримка орієнтованої на Росію Антанти вкрай необхідна, Павло Скоропадський зважився на підписання грамоти про федерацію з Росією 14 листопада 1918 р. У цей час розпочалося повстання Директорії проти гетьманської влади.

У процесі розгортання повстання виявилось, що більшість збройних формувань гетьмана внаслідок вмілої пропагандистської діяльності УНС підтримала Директорію. Це стосувалося і Запорізької дивізії, антигетьманські настрої якої фіксувалися ще влітку 1918 р., і Сірожупанників, котрі формально були підконтрольні Австро-Угорщині й не мали особливої зацікавленості у підтримці Української Держави (М.Бутович з цього приводу згадував, що для повстання проти гетьмана було мобілізовано значну кількість осіб, але по закінченні повстання вони нерідко висловлювали невдоволення дисципліною Сірожупанників, виступали за боротьбу проти «старшин-буржуїв», а згодом і взагалі займали відверто більшовицьку позицію⁷⁴), і Січових Стрільців, які по суті зрадили присязі П.Скоропадському⁷⁵. На тлі цього

активізувалися й великодержавні російські елементи. Зокрема, граф Келлер, призначений гетьманом командуючим Збройними Силами, відкрито пішов на ігнорування української влади і вступив у зносини з А.Денікіним. Новий командуючий, генерал Долгорукий, до російських великодержавників не належав, однак і подолати дестабілізацію вже не міг⁷⁶. Таким чином, П.Скоропадський для протистояння повстанцям міг розраховувати лише на дивізію сердюків, офіцерську частину князя Святополка-Мірського та інші незначні резерви. 18 листопада ці сили зустрілися в бою під Мотовилівкою зі стрілецькими частинами, однак зазнали повної поразки від більш вишколених січовиків⁷⁷.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що реалізація гетьманської військової політики проходила в декілька етапів. Першим з них можна назвати використання підтримки німецької армії і збройних формувань доби Центральної Ради. Залежачи від німецько-австрійського командування та не будучи впевненим у повній лояльності існуючих з часів УНР військ, гетьман мусив як коригувати відповідним чином власну мілітарну політику, так і постійно доводити необхідність для Української Держави власних Збройних Сил. Другим етапом була підготовка до створення повноцінної армії, що проявлялася у розробці відповідної бази і мала на меті вже в листопаді-грудні 1918 р. здійснити перший призов. Ця підготовка розпочалася надто пізно – німецькі війська, котрі вже із зацікавленням поставилися до майбутньої української армії та могли сприяти її побудові, через листопадову революцію в Німеччині не втручалися в українські справи. Відновилася більшовицька загроза, а соціалістична опозиція в особі УНС взяла курс на антигетьманське повстання, фактично зрадивши українські національні інтереси. Комплекс цих причин і призвів до знищення Української Держави і водночас поставив крапку на її військовій політиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси / Пиріг Р.Я. – К., 2011. – С.9.
- ² Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.) / Капелюшний В.П.; КНУТШ. – К., 2003. – С.160–161.
- ³ Дорошенко Д.І. Історія України 1917–23 рр. / Дорошенко Д.І. – Ужгород, 1930. – Т.П. – С.232–235.
- ⁴ Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / Удовиченко О.І. – Вінніпег, 1954. – С.41–42.
- ⁵ Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання, добитися волі для галицької землі, 1918–1939 / Шевчук С. – Торонто, 1965. – С.37.
- ⁶ Ріпецький С.Т. Українське Січове Стрілецтво: визвольна ідея і збройний чин / Ріпецький С.Т. – Нью-Йорк, 1956. – С.251–252.
- ⁷ Коновалець Є.М. Причинки до історії української революції / Коновалець Є.М. – Прага, 1928. – С.13–14.
- ⁸ Папікян А.Л. Збройні сили України двадцятого століття / Папікян А.Л.; Військ. ін-т при Держ. ун-ті «Львів. політехніка». – Львів, 1999. – С.38.
- ⁹ Литвин С.Х. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / Литвин С.Х. – К., 2001. – С.193.
- ¹⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. – Т.2: Від середини XVII століття до 1923 р. / Полонська-Василенко Н.Д. – К., 1995. – С.465.
- ¹¹ Крип'якевич І., Гнатювич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Упорядкування, покажчики Б.З.Якимовича, передмова Я.Р.Дашкевича. – Вид. 4-те, змін. і доповн. – Львів, 1992. – С.362.

- ¹² *Дорошенко Д.І.* Вказ. праця. – Т.І. – С.351.
- ¹³ *Верига В.І.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2-х тт. / Верига В.І. – Жовква, 1998. – Т.1. – С.227.
- ¹⁴ *Литвин С.Х.* Вказ. праця. – С.94.
- ¹⁵ *Полонська-Василенко Н.Д.* Вказ. праця. – С.470.
- ¹⁶ *Удовиченко О.І.* Вказ. праця. – С.15.
- ¹⁷ *Верига В.І.* Вказ. праця. – С.227.
- ¹⁸ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: Історичний нарис: Монографія / В.Ф. Солдатенко. – К., 1999. – С.383.
- ¹⁹ *Дорошенко Д.І.* Вказ. праця. – Т.І. – С.377.
- ²⁰ *Литвин С.Х.* Вказ. праця. – С.130.
- ²¹ *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить») / Млиновецький Р. – Торонто, 1973. – Т.ІІ. – С.72–73.
- ²² *Литвин С.Х.* Вказ. праця. – С.132.
- ²³ *Удовиченко О.І.* Вказ. праця. – С.16.
- ²⁴ *Скоропадський П.П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Скоропадський П.П. – К.; Філадельфія, 1995. – С.85.
- ²⁵ *Верига В.І.* Вказ. праця. – С.229.
- ²⁶ *Шанковський Л.* Українська армія в боротьбі за державність / Шанковський Л. – Мюнхен, 1958. – С.9.
- ²⁷ *Удовиченко О.І.* Вказ. праця. – С.34.
- ²⁸ *Дорошенко Д.І.* Вказ. праця. – Т.І. – С.379.
- ²⁹ *Рітецький С.Т.* Вказ. праця. – С.238.
- ³⁰ *Верига В.І.* Вказ. праця. – С.260.
- ³¹ *Дорошенко Д.І.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Вид. 2-ге / Дорошенко Д.І. – Мюнхен, 1969. – С.237.
- ³² *Верига В.І.* Вказ. праця. – С.261.
- ³³ *Шанковський Л.* Вказ. праця. – С.24.
- ³⁴ Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.): Зб. нормат. док. / Упоряд. та голов. ред. П.П.Бачинський. – К., 1999. – С.78–79.
- ³⁵ *Дорошенко Д.І.* Історія України 1917–23 рр. – Т.ІІ. – С.232.
- ³⁶ *Скоропадський П.П.* Вказ. праця. – С.179.
- ³⁷ *Якимович Б.З.* Збройні Сили України: Нарис історії / Якимович Б.З. – Львів, 1996. – С.96.
- ³⁸ *Пап'як А.Л.* Вказ. праця. – С.38.
- ³⁹ *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках / Держалюк М.С. – К., 1998. – С.62.
- ⁴⁰ Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В.А.Смолій (гол.) та ін. / НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – Кн.1. – С.324–325.
- ⁴¹ *Колянчук О.М., Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Генералітет українських визвольних змагань: Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття / Колянчук О.М., Литвин М.Р., Науменко К.Є. – Львів, 1995. – С.39.
- ⁴² *Дорошенко Д.І.* Історія України 1917–23 рр. – Т.ІІ. – С.235.
- ⁴³ *Тимошук О.В.* Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія / Тимошук О.В. – Харків, 2000. – С.180.
- ⁴⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1074. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.69.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.33.
- ⁴⁶ *Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С.* Вказ. праця. – С.425.

- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.76.
- ⁴⁸ Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Вказ. праця. – С.426.
- ⁴⁹ Якимович Б.З. Вказ. праця. – С.97.
- ⁵⁰ Нагаєвський І.Д. Історія Української держави двадцятого століття / Нагаєвський І.Д. – Рим, 1989. – С.154–155.
- ⁵¹ Капелюшний В.П. Вказ. праця. – С.436.
- ⁵² Тимощук О.В. Вказ. праця. – С.210.
- ⁵³ Скоропадський П.П. Вказ. праця. – С.189.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.24.
- ⁵⁵ Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси / Папакін Г.В. – К., 2003. – С.68.
- ⁵⁶ Тимощук О.В. Вказ. праця. – С.211.
- ⁵⁷ Шанковський Л. Вказ. праця. – С.26.
- ⁵⁸ Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Вказ. праця. – С.429.
- ⁵⁹ Довбня В.А. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: Організація та правові засади діяльності / Довбня В.А. – К., 2002. – С.39–40.
- ⁶⁰ Коновалець Є.М. Вказ. праця. – С.7.
- ⁶¹ Скоропадський П.П. Вказ. праця. – С.270.
- ⁶² Шевчук С. Вказ. праця. – С.28.
- ⁶³ Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / Рубльов О.С., Реєнт О.П. – К., 1999. – С.126.
- ⁶⁴ Тимощук О.В. Вказ. праця. – С.218.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.84–85.
- ⁶⁶ Лободаєв В.Н. Актуалізація ідеї відродження козацтва в Українській Державі П.Скоропадського / Лободаєв В.Н. // Вісник Київського ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – Вип.44. – К., 1999. – С.13.
- ⁶⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Вказ. праця. – С.504.
- ⁶⁸ Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання / Н.П.Барановська, В.Ф.Верстюк, С.В.Кульчицький та ін.; Ін-т історії України НАН України, Держ. ком. архівів України. – К., 2001. – С.128–129.
- ⁶⁹ Пиріг Р.Я. Вказ. праця. – С.142.
- ⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.238.
- ⁷¹ Пиріг Р.Я. Вказ. праця. – С.253.
- ⁷² Дорошенко Д.І. Історія України 1917–23 рр. – Т.П. – С.403–404.
- ⁷³ Павленко Ю.В., Храмов Ю.О. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз) / Павленко Ю.В., Храмов Ю.О. – К., 1995. – С.180.
- ⁷⁴ Бутович М.Г. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському / Бутович М.Г. // За Державність: Матеріали до історії війська українського. – 36.11. – Торонто, 1966. – С.38.
- ⁷⁵ Тимощук О.В. Вказ. праця. – С.215–217.
- ⁷⁶ Дорошенко Д.І. Історія України 1917–23 рр. – Т.П. – С.420.
- ⁷⁷ Корпус січових стрільців: Воєнно-історичний нарис / За ред. О.Бабія, В.Зарицького, Д.Герчанівського, Б.Білинського. – Чикаго, 1969. – С.159.